

Ο «ΣΥΓΚΡΙΤΙΣΜΟΣ»

*L'avènement du nom est toujours un grand fait, même si la chose avait précédé; car, il marque l'époque décisive de la prise de conscience.**

Marc Bloch.

Δανείζομαι την χρήσιμη κατά τη γνώμη μου για την περίπτωση έκφραση του Marc Bloch ως εισαγωγή στο πολυσύνθετο ζήτημα που θα επιχειρήσω να σχολιάσω ερμηνευτικά εδώ. Με ιδιαίτερη ευχαρίστηση αλλά και δέος έσκυφα ακόμη μια φορά στα γραπτά του Κωνσταντίνου Δημαρά, καθώς αναζητούσα, μέσα από μία νέα «ανάγνωση», την αποτύπωση ενός εξελικτικού, πειστικού σχήματος, που δεν θα πρόδιδε, τουλάχιστον φανερά, την στοχαστική ευαισθησία και συνάμα ακριβολογία σε θέματα επιστημονικής ορολογίας του Δασκάλου.

«Συγκριτισμός: η τεχνική η οποία στηρίζεται στην σύγκριση. Φυσικά, μία τέτοια μεθόδευση είναι επόμενο να επιδέχεται ποικίλες εφαρμογές, αλλά στις ανθρωπιστικές επιστήμες αποτελεί πολλούς συγκεκριμένους κλάδους, τόσο γύρω στον λόγο όσο και γύρω στις τέχνες: αρχικά η σύγκριση ανάμεσα σε συγγενείς εκδηλώσεις διαφόρων λαών, είτε σε καλές τέχνες μόνο, ή σε γράμματα και καλές τέχνες. Ύστερα εξελίχθηκε». Αυτή τη διατύπωση, που βασίζεται στις κλασικές απόπειρες ορισμού του πεδίου, έκανε μπροστά στο ακροατήριο του *Μνήμονα*, τέλη του 1979¹. Ενώ στη συνέντευξη που παραχώρησε στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, το 1988, αποφαινόταν: «Πάντοτε διεκήρυξα και εξακολουθώ να πιστεύω ότι δεν υπάρχει άλλη φιλολογία από την συγκριτική. Και με τον ίδιο τρόπο, θα έλεγα ότι αν μιλούμε για έναν από τους λαούς τους ευρωπαϊκούς, δεν υπάρχει άλλη ιστορία από την συγκριτική. Είναι αδύνατον να απομονώσεις ένα τέτοιο φαινόμενο πολιτισμικό για μια περιοχή, και να μην κάνεις συνεχώς συσχετίσεις με τις ξένες παιδείες»².

Ασφαλώς έχουμε να κάνουμε εδώ με δύο ύστερες μαρτυρίες, ικανές να σκιαγραφήσουν την αμετάκλητη πίστη του Κ. Θ. Δημαρά στη μεθοδολογία που προσφέρει η συγκριτική επιστήμη αλλά και να πιστοποιήσουν τη διεύρυνση της

* Βλ. πρόχειρα P. Brunel, Cl. Pichois, A.- M. Rousseau, *Qu'est-ce que la littérature comparée?* Paris, Armand Colin, 1983, σ. 16.

1. Κ. Θ. Δημαράς, «Συγκριτισμός», *Μνήμων*, 8 (1980-82) 117.

2. «Ως η διψώσα έλαφος...». Συνέντευξη με τον Κ. Θ. Δημαρά, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-36-37, Δεκ. 1988, Αφιέρωμα *Σύγχρονα θέματα στην ιστοριογραφία του Νέου Ελληνισμού*, σ. 29.

εμβέλειάς της. Ο «συγκριτισμός» δεν έχει μόνον γραμματολογικό χαρακτήρα: εκτείνεται απεναντίας και αγκαλιάζει άλλους τομείς του επιστητού, αγκαλιάζει τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Γνωρίζουμε οι περισσότεροι που μετέχουμε σ' αυτήν την Συνάντηση πόσο απασχολούσε τον ίδιο η ορολογία, καθώς δεν σταμάτησε να αναρωτιέται και να μετατοπίζει το κέντρο βάρους των ερευνών του. Γι' αυτό πιστεύω πως, αν και κοινωνός των θεωρητικών εξελίξεων του κλάδου, όταν όριζε με τα παραπάνω λόγια τον «συγκριτισμό», επιχειρούσε εκ παραλλήλου να διαμορφώσει έναν περιεκτικό των προσωπικών του αναγκών όρο.

Οι «μετατοπίσεις» του Κωνσταντίνου Δημαρά, σε όλην τη μακρά διάρκεια της πνευματικής και ερευνητικής του παρουσίας, νομίζω ότι μπορούν να αποτυπωθούν, σύμφωνα και με τις επισημάνσεις του ίδιου, στα ακόλουθα.

Α' Πρώτες, πρώιμες αναζητήσεις

Καταρχήν σχεπτόμενος δημοτικισμός, που επηρεάστηκε από το φιλικό οικογενειακό περιβάλλον (Μανόλης Τριανταφυλλίδης, οικογένεια Δέλτα, κλπ.)³, επαφή στα σχολικά του χρόνια με τον Γιάννη Αποστολάκη, στον οποίο χρωστά την εισαγωγή του σ' ένα κλίμα ιδανισμού⁴, έντονες φιλοσοφικές αναζητήσεις των νεανικών του χρόνων, οι οποίες αντιστοιχούν και με την εγγραφή του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών⁵, θητεία στις θετικές επιστήμες, που αντιστοιχεί με την εγγραφή του στην Ιατρική, και τέλος, επιστροφή στη Φιλοσοφική Σχολή, όπου ο καθηγητής του Κωνσταντίνος Άμαντος συντελεί αποφασιστικά στο να οδηγηθεί ο Κ. Θ. Δημαράς προς την ιστορία της λογοτεχνίας⁶.

Σημαντικό γεγονός για την διαμόρφωση της προσωπικότητας ενός νέου λογίου αποτελούν ασφαλώς οι αναγνώσεις του. Ο Κωνσταντίνος Δημαράς μας έχει αποκαλύψει ορισμένες από αυτές που θεώρησε καίριες. Γνήσιος εκφραστής της γενιάς του '30⁷, συνδυάζει από πολύ ενωρίς την βαθειά και γόνιμη επαφή με την ευρωπαϊκή παιδεία με την σοβαρή φροντίδα για την καλλιέργεια της «ελληνικότητας» καθώς και για την ανανέωση της ελληνικής πνευματικής ζωής. Συγγρατώ από τις αναγνώσεις του τον André Gide, «δάσκαλο αρετής» μέσα

3. Κ. Θ. Δημαράς, *Συνεντεύξεις* (Α. Ζενάκος, Β. Κοντογιάννη), Ερμής, 1986, σ. 26. Η β' συνέντευξη δόθηκε στο Παρίσι, το 1982· πρώτη δημοσίευση, *Διαβάζω*, τχ. 53, Μάιος-Ιούλιος 1982.

4. *Ό.π.*, σ. 28-31.

5. Καθοριστική θεωρεί εδώ την επίδραση του Βορέα, *ό.π.*, σ. 32.

6. *Το ίδιο*, σ. 33. Βλ. επίσης Κ. Θ. Δημαράς, *Το έργο του Κωνσταντίνου Άμαντου. Λόγος επιμνημόσυτος*, Αθήνα, 1961, 7 σ.

7. Για την αντίληψη που εκφράζει σχετικά με τη γενιά του '30 καθώς και για τη βαθμιαία διαφοροποίηση των εκπροσώπων της, βλ. *Διαβάζω*, *ό.π.*, σ. 35-36.

από τις *Nourritures terrestres*, τον Julien Benda (1867-1956)⁸, ο οποίος τον δίδαξε «τον χειρισμό των ορθολογικών, διαλεκτικών εργαλείων» καθώς και την κριτική ικανότητα να ανάγεται από τα «ιστορικά περιστατικά» στις «γενικές έννοιες», τέλος τον Albert Thibaudet (1874-1936), ο οποίος τον δίδαξε την ανάγκη διείσδυσης του κριτικού στο επί μέρους, την ικανότητα να συλλαμβάνει την πολυμορφία, «τις ποικιλίες των ανθρωπίνων κατηγοριών, των συγγραφικών ιδιοσυγκρασιών»⁹. Από έναν πρόχειρο συσχετισμό μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι οι νέοι έλληνες λόγιοι που μετείχαν στην ατμόσφαιρα, στον κύκλο των εκπροσώπων της γενιάς του '30 αναζήτησαν μέσα από συγγενείς αναγνώσεις εκείνα τα εργαλεία που θα τους επέτρεπαν να αποτυπώσουν τον «εθνικό, συλλογικό χαρακτήρα»¹⁰, στοιχείο που παρέμεινε εντυπωσιακά παρόν σε όλη τη διάρκεια της συγγραφικής σταδιοδρομίας του Κ. Θ. Δημαρά, όπως διασταυρώνεται ανάγλυφα από τα όσα σχετικά με την αναγκαιότητα να αποτυπωθεί μία «συλλογική ή εθνική χαρακτηρισολογία» σημειώνει προλογικά στον τόμο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*¹¹.

B' Η διασταύρωση με την Συγκριτική επιστήμη

«Η στροφή μου έξω από την αισθητική πρέπει να είναι πιο κοντά στο '40 παρά στο '30. Στα '30 ήταν ακόμη η παρουσία του Αποστολάκη στην ιδεολογία μας πιο αισθητή. Λοιπόν περνάω έτσι σε κάτι που είναι ιστορία, όχι όμως ιστορία μορφολογίας, αλλά ιστορία ιδεών. κατ' ανάγκη, αφού εγκατα-

8. Στον Julien Benda ανατρέχει και ο Γ. Σεφέρης, βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές*, Πρώτος τόμος (1936-1947), Αθήνα, Ίκαρος, 1981, σ. 80, [123], 483, 484. Οι αναφορές περιέχονται στα κείμενα «Διάλογος πάνω στην ποίηση» (Αύγ. 1938) και «Μονόλογος πάνω στην ποίηση» (Μάρτ. 1939), που αποτελούν τμήματα του γνωστού *Διαλόγου με τον Κωνσταντίνο Τσάτσος*. Βλ. και Γ. Σεφέρης - Κ. Τσάτσος, *Ένας διάλογος για την ποίηση*. Επιμέλεια: Λουκάς Κούσουλας, Αθήνα, Ερμής, σειρά «Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη», 1975.

9. *Ό.π.*, σ. 39-41. Είναι εξάλλου αξιο προσοχής πως ο Κ. Θ. Δημαράς αντλεί από τον Albert Thibaudet και την χρήση της έννοιας *génération*, έννοια που τον απασχολεί και την καλλιεργεί στοχαστικά και με συνέπεια στο έργο του. Βλ. ενδεικτικά Albert Thibaudet, *Histoire de la littérature française de 1789 à nos jours*, Paris, 1936.

Το κριτικό έργο του Albert Thibaudet γνωρίζει και χρησιμοποιεί και ο Γιώργος Σεφέρης, κορυφαίος εκπρόσωπος της γενιάς του '30, που τον διακρίνει επίσης έντονη εξοικείωση με τη σύγχρονη πνευματική ζωή της Γαλλίας: Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές*, ό.π., σ. 28, 481.

10. Γιώργος Θεοδοιάς, *Ελευθερο Πνεύμα*. Επιμέλεια Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα, Ερμής, 1973, σ. 17 κε.

11. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1977, σ. 1-14'. Πβ. με P. Brunel, Cl. Pichois, A.- M. Rousseau, *Qu'est-ce que la littérature comparée?* ό.π., κεφ. «Images et psychologie d'un peuple», σ. 64 κ.ε.

λείπω τις αισθητικές κρίσεις. Από εκεί να περάσω στην ιστορία των γραμμάτων είναι πολύ εύκολο...»¹².

Συνεχίζει ο λόγος, στο ίδιο πνεύμα εμείς, όμως ας σταθούμε προς το παρόν εδώ. Από την αισθητική στην ιστορία των ιδεών. Ένας νεόκοπος όρος για την εποχή στο λεξιλόγιο του συγκριτισμού: εισάγεται για πρώτη φορά, στα 1931, από τον Paul Van Tieghem, ενώ μόλις στα 1940 πολιτογραφείται επισήμως με την έκδοση του *Journal of the History of ideas*¹³. Η ευρύτητα του πεδίου που εκτείνεται τώρα πια πέρα από τους κλασικούς ορισμούς —«les faits communs entre plusieurs littératures» κατά τον Paul Van Tieghem ή ακόμη «l'histoire des relations littéraires internationales» κατά τον M.-F. Guyard¹⁴ και τέλος «rapports de fait entre les littératures nationales» κατά τους Pichois-Rousseau¹⁵— συναρπάζει την έμφυτη πολυπραγμοσύνη και περιέργεια του Κ. Θ. Δημαρά: να πούμε ότι ταιριάζει περισσότερο με την ιδιοσυγκρασία του. Ανοιχτός ο ορίζοντας για τον καθορισμό των σχέσεων (relations), των εξαρτήσεων (dépendances) και των συμπτώσεων (coïncidences, simultanités) στον χώρο των ηθικών και φιλοσοφικών ιδεών καθώς επίσης των θρησκευτικών, επιστημονικών και πολιτικών. Και ακόμη πιστεύω πως καθοριστικό έναυσμα στις επιλογές του Κ. Θ. Δημαρά πρέπει να έδωσαν οι μεγάλες συνθέσεις του Daniel Mornet¹⁶, του Paul Van Tieghem, όπως π.χ. η μελέτη του *L'Année littéraire (1754-1790) comme intermédiaire en France des littératures étrangères* (Paris, 1917)¹⁷, και του Paul Hazard, όπως λόγου χάρη τα σημαντικά έργα του τελευταίου *La Révolution française et les lettres italiennes, 1789-1815* (1910), *La crise de la conscience européenne* (1935), *La pensée européenne au XVIIIe siècle de Montesquieu à Lessing* (1946)¹⁸.

12. *Σύγχρονα θέματα*, ό.π., σ. 24.

13. P. Brunel, Cl. Pichois, A.-M. Rousseau, *Qu'est-ce que la littérature comparée*, ό.π., σ. 85.

14. M.-F. Guyard, *La littérature comparée*, Paris, PUF, 5^η 1969 (α' έκδ. 1951), p. 7.

15. Cl. Pichois, A.-M. Rousseau, *La littérature comparée*, Paris, Armand Colin, 1967, σ. 6: «La littérature comparée consistait dans l'étude des rapports de fait entre les littératures nationales».

16. Σημειώνω ενδεικτικά ορισμένες αυτοτελείς μελέτες του: *Le sentiment de la nature en France de J.-J. Rousseau à Bernardin de Saint-Pierre* (Paris, 1907), *Les sciences de la nature en France au XVIIIe siècle* (1911), *La pensée française au XVIIIe siècle* (Paris, Armand Colin, 1929) *Les origines intellectuelles de la Révolution française (1715-1789)*, (1933), *Le Romantisme en France au XVIIIe siècle* (Paris, 1912)

17. Άλλα έργα του *Le mouvement romantique (Angleterre, Allemagne, Italie, France)*, Paris, 3^η έκδ. 1923, *Le Prérromantisme. Études d'histoire littéraire européenne* (Paris, 1924-1930), *Histoire littéraire de l'Europe et de l'Amérique de la Renaissance à nos jours* (Paris, 1941), *Le Romantisme dans la littérature européenne. I. L'ère romantique* (Paris, 1946).

18. Ο Κ. Θ. Δημαράς αναφέρεται, εκτός από τα παραπάνω, στο κοινό έργο των Henri

Ο Κωνσταντίνος Δημαράς γνώρισε εγκαίρως και σε βάθος τις αρχές της συγκριτικής φιλολογίας, όπως ακριβώς διατυπώθηκαν θεωρητικά από τη λεγόμενη γαλλική σχολή, που βάδισε στα χνάρια της ιστορικής, αποδεικτικής μεθόδου (*histoire littéraire*) του Gustave Lanson (*Histoire de la Littérature française*)¹⁹. Αποδέχθηκε πλήρως τα εργαλεία του ερευνητή της συγκριτικής επιστήμης. Αργότερα μάλιστα, όταν κλήθηκε να θέσει τις άμεσες προτεραιότητες και να συντονίσει τις ερευνητικές ζητήσεις της νεοελληνικής επιστήμης στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, δεν έκανε τίποτε άλλο, κατά τη γνώμη μου, παρά να προβάλλει τα ώριμα αιτήματα της εκπόνησης έργων υποδομής μέσα ακριβώς στο πνεύμα του συγκριτισμού: Έμφαση λοιπόν δόθηκε στα βιβλιογραφικά εγχειρίδια²⁰, στα χρονολόγια²¹, στην αποτίμηση των μεταφράσεων, στον περιοδικό τύπο²² (εφημερίδες και περιοδικά), στα περιηγητικά κείμενα²³. Από κοντά ακολουθεί και το συστηματικό ενδιαφέρον για τη μελέτη των φορέων (*agents*) των νέων ιδεών: το άτομο και το περιβάλλον του (*milieu*), οι

Bédarida και Paul Hazard, *L'influence française en Italie au XVIIIe siècle* (Paris, 1934) καθώς και στη σύνθεση του F. Baldensperger, *Le mouvement des idées dans l'émigration française*, t. II (πβ. «La fortune de Voltaire en Grèce», *La Grèce au temps des lumières*, Genève, Droz, 1969, σ. 67, 81).

19. Ο Κ. Θ. Δημαράς αναφέρει π.χ. το έργο του Gustave Lanson, *Méthodes de l'histoire littéraire* (Paris, 1925) στην εργασία του «Les coïncidences dans l'histoire des lettres et dans l'histoire des idées», *La Grèce au temps des Lumières*, ό.π., σ. 2. Η εργασία αυτή θα με απασχολήσει και πιο κάτω.

Νομίζω πως δεν είναι άκαιρο σε μία επιστημονική συνάντηση όπως αυτή εδώ, στην οποία δεν λείπει ο προσωπικός τόνος των βιωμάτων και των αναμνήσεων, να συμπληρώσω ότι πρώτη φορά άκουσα το όνομα του Lanson ειπωμένο από τον ίδιο τον Κωνστ. Δημαρά, σ' ένα χαρισματικό σεμινάριό του, στη Σορβόνη, στους καινούργιους χώρους του Νεοελληνικού Ινστιτούτου (απέναντι δηλαδή από το κεντρικό κτίριο, όπου στεγαζόταν για πολλά χρόνια στον τρίτο όροφο). Ήταν μία φωτεινή παριζιάνικη μέρα, ίσως ανοιξιιάτικη αν θυμάμαι καλά, και ο ίδιος σε εξαιρετική πνευματική ευφορία κατεχόταν από έντονη εξομολογητική διάθεση.

20. Πβ. με Gustave Lanson, *Manuel bibliographique de la littérature française*, τελευταία έκδοση 1931.

21. Σταθμό απετέλεσε το χρονολόγιο του Paul Van Tieghem, *Répertoire chronologique des littératures modernes, de la Renaissance à nos jours* (1937). Πββλ. Μ.- F. Guyard, ό.π., σ. 14. Την εργασία γνωρίζει και χρησιμοποιεί και ο Κ. Θ. Δημαράς, βλ. του τελευταίου, «Επαφές της νεώτερης ελληνικής λογοτεχνίας με την αγγλική (1780-1821)», *Φροντισμάτα Α'*, Αθήνα, 1962, σ. 42 (α' δημοσίευση *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, Γ', 1947. Η εργασία περιλαμβάνεται τώρα στον τόμο *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα, Ερμής 1982, σ. 21-42).

22. Η υποδειγματική για την εποχή της μελέτη του Paul Van Tieghem, *L'Année Littéraire (1754-1790) comme intermédiaire en France des littératures étrangères*, 1917, άσκησε σημαντική επίδραση σ' αυτόν τον τομέα.

23. Βλ. για όλα αυτά Μ.- F. Guyard, ό.π., σ. 12 κ.ε. («L'équipement du comparatiste», «Instruments de travail»).

τρόποι επικοινωνίας (π.χ. δείκτης γλωσσομάθειας)²⁴, τα συλλογικά σώματα (collectivités): εστίες παιδείας, σχολεία, βιβλιοθήκες²⁵, η επισήμανση των διαμέσων (intermédiaires), των λογοτεχνικών και πολιτισμικών δανείων (η μόδα, οι αλλαγές στη συμπεριφορά, στον τρόπο ζωής, στην ενδυμασία, οι νεολογισμοί), η διαμόρφωση της εικόνας (image) και της ψυχολογίας ενός λαού²⁶. Και ασφαλώς εκ παραλλήλου η κλασική προσέγγιση της τύχης (fortune) των ξένων συγγραφέων και των έργων τους σε μία άλλη λογοτεχνία. Ποιός μπορεί εξάλλου να αρνηθεί πως και η *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (α' έκδοση, 1948) δεν έχει πίσω της ένα τέτοιο υπόβαθρο πολλαπλών αιτίων και ζητήσεων; Μία *Ιστορία της* οποίας ο κεντρικός άξονας δεν στηρίζεται στην αισθητική αποτίμηση «ενίων» πρωτοτύπων έργων αλλά αποτελείται από την ενσυνείδητη καταγραφή ενός αμαλγάματος ιδεών, όπου σημαίνουσα θέση καταλαμβάνουν οι μεταφράσεις, χωρίς περιφρόνηση στους μέσους όρους, στους ήσσονες, στον μη-λογοτεχνικό λόγο.

Η επίσημη εισαγωγή της συγκριτικής επιστήμης στην Ελλάδα με τη γενιά του '30²⁷ ήταν μία πράξη πνευματικής ευρύτητας και γενναιοφροσύνης. Απόρροια ενός κοσμοπολιτικού πνεύματος, ενός φιλολογικού φιλελευθερισμού θα συμπλήρωνα, στεκόταν πολύ μακριά από εθνικιστικές ή άλλες ολοκληρωτικές αποκλίσεις²⁸. «Εγώ προσωπικά, εξομολογείται ο Δημαράς, ήρθαν στιγμές όπου αισθανόμουν κάτι σαν τύψεις όταν διεπίστωνα, ενωρίτερα, με πόση δυσφορία εγίνονταν δεκτές οι πρωτοβουλίες μας, με πόση δυσφορία αντιμετώπιζε η καταστημένη παιδεία μας, τις αναζητήσεις γύρω σε ξένες πηγές ενός ή άλλου έργου, τις ξένες επιδράσεις τις οποίες είχε δεχθεί ένας ή άλλος λογοτέχνης. Όμως πρώτον είχαμε καλούς οδηγούς σ' αυτόν τον δρόμο —τον Παλαμά πάντοτε και πρώτιστα. Δεύτερον είμασταν νέοι τότε, ο κλάδος είταν κι εκείνος νέος και μας τραβούσε με την πρωτοτυπία του και τις ιδιόρρυθμες ιδέες του. Και τέλος, είταν δικαιολογημένη η ανησυχία μας, η αδημονία μας εμπρός σ' αυτήν

24. P. Brunel, Cl. Piehois, A.- M. Rousseau, *ό.π.*, σ. 32 κ.ε., κεφ. «Les échanges littéraires internationaux», *La connaissance des langues*, σ. 32-33.

25. *Ο.π.*, «Le rôle des collectivités», σ. 39 κ.ε.

26. Βλ. υποσημ. 10. Πβ. με την ωραία μελέτη του Κ. Θ. Δημαρά, «Ψυχολογικοί παράγοντες του Εικοσιένα. Λόγος πανηγυρικός», *Ανάπτυξη από το περιοδικόν Σπουδαί της Α.Σ.Β.Σ.*, Αθήνα, 1957, 19 σ.

27. Για την προϊστορία του θέματος, βλ. Γ. Βελουδής, «Συγκριτική Γραμματολογία», *Σύγκριση*, τχ. 1, Απρ. 1989, σ. 11-12, και Νάσος Βαγενάς, «Η Συγκριτική Φιλολογία στην Ελλάδα ως τη γενιά του '30». *ό.π.*, σ. 39-47, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

28. Βλ. τις παρατηρήσεις του René Elieuvre, *Comparaison n'est pas raison. La crise de la littérature comparée*, Paris, Gallimard, 1963, σ. 10 κ.ε. Σημαντικός σταθμός για την εισαγωγή ενός νέου πνεύματος στις ανατολικές χώρες αποτέλεσε ο τόμος *La littérature comparée en Europe orientale. Conférence de Budapest, 26-29 octobre 1962*, Budapest, 1963.

την κατακόρυφη αυτάρκεια, αυτήν την αυτοπεψία με την οποία ελιτουρούσε στον τόπο μας η μελέτη και η ανάλυση της λογοτεχνίας μας και της ιστορίας της: Ξέραμε κιόλας, από τους δασκάλους τους οποίους επιλέγαμε, ότι η παιδεία μας ανήκε σ' ένα μεγάλο κύκλωμα, όχι μόνον προς την κατεύθυνση του χρόνου, δηλαδή προς την αρχαιότητα, αλλά και προς την κατεύθυνση του χώρου, δηλαδή του δυτικού κόσμου· και ότι συνεπώς για να συλλάβουμε το νόημα των δικών μας εκδηλώσεων, ήταν απαραίτητο να γνωρίσουμε τις αντίστοιχες ξένες»²⁹.

Αναφέρθηκα ήδη σε πολύ γενικές γραμμές στην ερευνητική στρατηγική του Κ. Θ. Δημαρά στα πλαίσια ακριβώς του συλλογικού (κατάστρωση προγραμμάτων ΚΝΕ, μέριμνα για την χορήγηση υποτροφιών)³⁰ —σημεία που αποτελούν ακριβώς την ειδοποιό διαφορά αλλά και το ειδικό βάρος της δράσης του σε σχέση με άλλους αξιόλογους ερευνητές, όπως τον Εμμ. Κριαρά, τον Λίνο Πολίτη, κ.ά., που συνέβαλαν σημαντικά με την παρουσία τους και την προσφορά τους στην καθιέρωση και την προώθηση των συγκριτικών ερευνών στην Ελλάδα τόσο σε καθαρά επιστημονικό όσο και σε θεσμικό, πανεπιστημιακό επίπεδο— σε ποιές δηλαδή μεγάλες κατηγορίες συγκριτικών ερευνών κατήθυνε τους συνεργάτες του με την ιδιότητα του εμπνευστή, δημιουργού και πρώτου διευθυντή του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών. Ποιές ήσαν ωστόσο οι προσωπικές επιλογές του, πως ιεραρχήθηκαν οι ποικίλες ευαισθησίες του στα συγγράμματά του, μόνον μία κριτική αναδρομή στην *Εργογραφία* του μπορεί να μας προσφέρει. Δεν θα επιμείνω στις αναλυτικές κατηγορίες θεμάτων που αναδεικνύονται σ' αυτήν, κάτι που επιχειρήθηκε πρόσφατα άλλωστε από άλλην συνάδελφο³¹. Η περιδιάβαση των 447 ως το 1979 τίτλων, σε συνάρτηση με τον προσωπικό του, σε πρώτο πρόσωπο λόγο, μας επιτρέπει να διακρίνουμε μία εξελικτική πορεία αλλά κυρίως μία διάρκεια. Ο Συγκριτισμός, στις ποικίλες εκφάνσεις του, είναι πανταχού παρών, είτε ως μελέτη των λογοτεχνικών ρευμάτων και ειδών καθώς και ως αποτύπωση των «προϋποθέσεων» εισδοχής τους στην ελληνική πνευματική ζωή, είτε ως αντίχτυπος «πηγών» και «επιδράσεων», είτε ως ερμηνευτική προσέγγιση («κοινωνικών» και «πνευματικών ομάδων»), της «mode de vie» και «mode de pensée», αποχρυστάλλωση νέων ιδεών και νέων εννοιών, τέλος, καλλιέργεια αργότερα της βιογραφίας³² και της συγκριτικής προσέγγισης των θεσμών.

29. *Μνήμων*, ό.π., σ. 117-118.

30. *Ελληνικός Ρομαντισμός*, ό.π., σ. 504.

31. Αναφέρομαι εδώ στο δημοσίευμα της Ελένης Πολίτου-Μιχαηλινού, «Ο Κ. Θ. Δημαράς, θεμελιωτής της Συγκριτικής Φιλολογίας στην Ελλάδα» *Σύγκριση*, τχ. 4, Ιούν. 1992, σ. 2-6.

32. Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρηγόπουλος. Η εποχή του - Η ζωή του - Το έργο του*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1986.

Όστόσο στη συνείδηση του δημιουργού, οι μετατοπίσεις του είναι επιγραμματικά οι ακόλουθες: από την ιστορία των ιδεών προς την ιστορία των συνειδήσεων. Ο Κ. Θ. Δημαράς αυτοπροσδιορίζεται από «ιστορικός των ιδεών» σε «ιστορικό των γραμμάτων» (από την Κατοχή και μετά) και εν τέλει σε «ιστορικό των συνειδήσεων»³³. Τους τελευταίους όρους τους έχει εισηγηθεί ο ίδιος και έχει αναφερθεί επανειλημμένως σε αυτούς. Τα ύστερα χρόνια του βίου του χαρακτηρίζονται, όπως επεσήμανα και πιο πάνω, από μία μεγαλύτερη προσήλωση σε ζητήματα ιστοριογραφίας, βιογραφίας αλλά και μελέτης των εκπαιδευτικών θεσμών (Πανεπιστήμιο)³⁴. Γνωρίζοντας ωστόσο την ευρυχωρία του όρου «συγκριτισμός», πρέπει να εντάξουμε οργανικά το ύστερο έργο του σε μία ενιαία αλλά εξελισσόμενη θεωρητική σύλληψη. Ας σημειώσω τέλος εδώ ότι το περιεχόμενο του όρου «ιστορία των νοοτροπιών» που δημιούργησε η λεγόμενη σχολή των *Annales*, δεν το ενστερνίστηκε, ίσως γιατί, όπως ομολογεί ο ίδιος, οι συγκυρίες δεν του επέτρεψαν να γνωρίσει εγκαίρως τον Lucien Febvre³⁵.

Γ' Η επιλεκτική μίμηση και η πίστη στον ιστορικό χρόνο

«Η διψόσα έλαφος, στην οποία επανέρχομαι κάθε τόσο, αυτό είναι η επίδραση. Δεν είναι η επίδραση που δεχόμαστε, είναι η επίδραση που διαλέγουμε (...)»³⁶.

Το τελευταίο μείζον θέμα που θα θίξω αφορά τις αντιλήψεις του Κωνσταντίνου Δημαρά σχετικά με τις θεωρητικές κατευθύνσεις και τις νέες τάσεις που εμφανίστηκαν μετά το 1950 στον χώρο της Συγκριτικής Φιλολογίας. Καταρχήν οφείλω μία διευκρίνηση: αντίθετα από αυτό που θα περίμενε κανείς, σε λίγες εργασίες του ο Κ. Θ. Δημαράς παρέχει τεκμηριωτικό υλικό για τις αναγνώσεις του στον τομέα αυτό. Είναι προφανές ότι, καθώς με τις έρευνές του και τις μελέτες του επιχειρεί να φωτίσει κατά μείζονα λόγο την ιστορία των γραμμάτων μας, έτσι και η τεκμηρίωση καλύπτει αυτόν ακριβώς τον στόχο. Δεν είναι παρόλα αυτά εντελώς απύσους και εργασίες αποκλειστικά θεωρητικού χαρακτήρα: θα αναφερθώ καταρχήν σε μία από αυτές με τίτλο «Les coïncidences dans l'histoire des lettres et dans l'histoire des idées», ανακοίνωση στο 4ο Διεθνές Συνέδριο Συγκριτικής Φιλολογίας (1964, Fribourg της Ελβετίας). Εδώ καθώς αναπτύσσει τις απόψεις του σχετικά με το θέμα των συμπτώσεων, των πολλαπλών αιτίων, του οποίου πρώτος εισηγητής υπήρξε ο

33. *Σύγχρονα θέματα*, ό.π., σ. 25.

34. Κ. Θ. Δημαράς, *En Αθήναις τη 3 Μαΐου 1837. Μελέτη ιστορική και φιλολογική*, Αθήνα, Σειρά ιστορίας του Πανεπιστημίου 1, 1987, 216 σ.

35. *Σύγχρονα θέματα*, ό.π., σ. 25.

36. *Ό.π.*, σ. 13.

Paul Van Tieghem (simultanéités)³⁷, αναφέρεται στην υπάρχουσα θεωρητική κρίση, και μάλιστα στην ελληνική μετάφραση του κειμένου, προσθέτει μία αναφορά στον σημαντικό εκπρόσωπο της αμερικανικής σχολής René Wellek («The crisis in Comparative Literature», ομιλία στο Συνέδριο του Chapel Hill, 1958)³⁸. Μία ανακοίνωση με καθιέρωθε θεωρητικό περιεχόμενο ακολουθεί στο 5ο Διεθνές Συνέδριο Συγκριτικής Λογοτεχνίας (Βελιγράδι, 1967): «La réceptivité locale conditionnement des courants internationaux»³⁹. Εδώ τίθενται ζητήματα όπως αυτό της περιοδολόγησης, των φυσικών ορίων της έννοιας γενιά (génération), της διαφοροποίησης των ρευμάτων ευαισθησίας (courants de sensibilité), τέλος το λεπτό ζήτημα της επιλεκτικής, δημιουργικής μίμησης, των συγκλίσεων που απολήγουν σε επιδράσεις, των simultanéités⁴⁰: εστιάζει εδώ κυρίως την προσοχή του στο ζήτημα του ρομαντισμού. Τα δύο μεστά αυτά κείμενα επιλέχτηκαν εξάλλου από τον ίδιο τον συγγραφέα τους για να παισιώσουν τον τόμο *La Grèce au temps des Lumières*⁴¹.

Ο Κ. Θ. Δημαράς φαίνεται ότι δεν αγνοούσε τα ρεύματα νεωτερισμού, ούτε τότε, ούτε κατά τα επόμενα χρόνια. Έτσι σε μία εύστοχη παρατήρηση που του έγινε κατά τη διάρκεια της συνέντευξης του 1988, γιατί, ενώ στη Δυτική Ευρώπη το ρεύμα της εποχής πήγαινε από την ιστορία προς την nouvelle critique —ροπή που άρχισε να αμφισβητείται μόλις στις μέρες μας— αυτός έμει-

37. Paul Van Tieghem, «Influences et simultanéités en Histoire littéraire», *Romanic Review*, XX (1929), σσ. 137-140. Το ζήτημα των πολλαπλών αιτίων (simultanéités) θίγει ο Κ. Θ. Δημαράς για πρώτη φορά με συγκροτημένο τρόπο στην εργασία του «Πηγές της έμπνευσης του Κάλβου», *Ελληνικός Ρομαντισμός*, 6.π., σ. 77 (πρώτη δημοσίευση, *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα 1946, Αφιέρωμα στον Ανδρέα Κάλβο).

38. Κ. Θ. Δημαράς, «Οι συμπτώσεις στην ιστορία των γραμμάτων και στην ιστορία των ιδεών», ανάτυπο από τις *Εποχές*, τχ. 21, Ιαν. 1965, Αθ. 1965. Βλ. επίσης την αντιρρητική στάση του René Wellek, «The concept of Comparative Literature», *Yearbook of Comparative and General Literature*, II, 1953, σ. 1-5. Πβ. με τις απόψεις που εκφράζονται στο βιβλίο των René Wellek - Austin Warren, *La théorie littéraire*, Paris, Éditions du Seuil, coll. Poétique, 1971, σ. 64 κ.ε. (Η γαλλική μετάφραση έγινε από τους Jean-Pierre Audigier και Jean Gattégne).

Ο Κ. Θ. Δημαράς αναφέρεται επίσης στον Lucien Febvre, στον Marc Bloch και στην Anna Balakian (Anna Balakian, «Influence and Literary fortune: the equivocal junction of two methods», *Yearbook of Comparative and General Literature*, 11 (1962) 24-31).

39. Και μετάφραση στα ελληνικά από την Α[ικατερίνη] Κ[ουμαριανού], *Σκέψεις για την τοπική δεκτικότητα ως όρο των διεθνών ρευμάτων*, Αθήνα 1968.

40. Πβ. με τις απόψεις που εκθέτει ο Κ. Θ. Δημαράς στη μελέτη του, «Réalisme et naturalisme en Grèce. L'offre et la demande», *Synthésis*, II (1975) 259-263.

41. Ζητήματα μεθοδολογίας βρίσκουμε εξάλλου στο πρόσφατο κείμενό του «Συγκριτισμός», κυρίως σ. 120 κ.ε., και στον τόμο *Ελληνικός Ρομαντισμός*, «Σπύρος Μπουγιούκλής», σ. 50.

νε αμέτοχος, η απάντηση ήταν η ακόλουθη: «Να σας πω, νομίζω ότι ήδη με είχε γοητεύσει η ιστορία. Με είχε γοητεύσει ένα πνεύμα όπως του Sainte-Beuve, δηλαδή η βαθιά εμφύτευση μέσα στο ιστορικό, μέσα στην έννοια του χρόνου. Και όταν πλέον άρχισαν, εγώ είχα εντελώς ξεφύγει από κάθε κλίμα ξένο προς τη διαχρονία. Και αντιθέτως, με μεγάλη δυσφορία, έχοντας διαβάσει Michelet, εδιάβασα τον Michelet του Roland Barthes, τον οποίον δεν εγνώριζα πριν καθόλου, και είπα μέσα μου: *Ce n'est pas ça*»⁴². Ενώ το 1982 έλεγε στη συνάδελφο Βασιλική Κοντογιάννη: «Κιόλας από τις εργασίες μου των χρόνων '30 ετόνισα την θεμελιακή σημασία την οποία έχει για την μελέτη του ανθρώπου η αναζήτηση των πολλαπλών αιτίων (...). Ο ιδανισμός αναζητούσε τις αιχμές, το εξαιρετικό, το αλλιώτικο. Εμείς θηρεύουμε μέσους όρους ή υψηλούς αριθμούς, που είναι και τα δύο έννοιες στατιστικές. Μα του στατικού δεν υπάρχει ιστορία. Ο ιδανισμός, στατικός, διαλύει ουσιαστικά την ιστορία, αρνιέται την διαχρονία, την μεταβολή, το γίνεσθαι (...). Και πιο κάτω: Αυτή είναι η απάντησή μου [και] στον λεγόμενο στρουκτουραλισμό, στον οποίο λέω όχι. Μάλιστα, θα προσθέσω ότι ενώ σε άλλους ξένους, όχι δικούς μου προβληματισμούς, δίνω φιλόξενη δεξίωση, από αυτόν ούτε ο ίδιος εγώ μπόρεσα να βρω στοιχεία χρήσιμα σε όσους τον εφαρμόζουν. Φυσικά ο ιστοριογράφος διαθέτει, στην βάση, ένα κυρίως εργαλείο, τις διαδοχικές προσεγγίσεις: να μην διστάζει να κάνει σφάλματα, που σιγά σιγά σε φέρνουν όλο και πιο κοντά στην αλήθεια. Ίσως ο στρουκτουραλισμός να μπορεί κάτι να βοηθήσει σε κάποια στιγμή των αναζητήσεων. Όμως ανάμεσα στις πολλές άλλες αδυναμίες του, ξεχωρίζω αυτήν την ώρα την μονολιθικότητά του: ιστοριογραφία σημαίνει πίστη στη διαχρονία»⁴³.

Ο Κ. Θ. Δημαράς, ακουμπώντας με σιγουριά στον ιστορικό χρόνο, μέσα από τη «συνδυαστική φαντασία»⁴⁴, τον πλούτο των «νέων» και «περιπτώσεων»⁴⁵, την ανίχνευση των πολλαπλών αιτίων και την πρακτική των διαδοχικών προσεγγίσεων, εισηγήθηκε τον συγκριτισμό, ως μία επιστήμη των συγκλίσεων αλλά και των διαφορών, ένα εργαλείο που μας επιτρέπει να συλλάβουμε την ιδιοτυπία του νεώτερου ελληνισμού⁴⁶.

42. *Σύγχρονα θέματα*, ό.π., σ. 25.

43. *Διαβάζω*, ό.π., σ. 54-55.

44. Κ. Θ. Δημαράς, «Συγκριτισμός», *Μνήμων*, ό.π., σ. 120 κ.ε.

45. *Ό.π.*, σ. 127-128.

46. «Η συγκριτική φιλολογία, ως λεχθεί ακόμη μία φορά, είναι όπως είπε ο J.-M. Carré, η επιστήμη των διαφορών, δηλαδή με εργαλείο τον συγκριτισμό έχουμε τη δυνατότητα να εμβαθύνουμε περισσότερο στη γνώση της ιδιομορφίας του ελληνισμού», *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό.π., σ. 504.